

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.34

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ІЄРАРХІЙ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Н. В. Коваліско

*Львівського національного університету імені Івана Франка
kovalisko@mail.lviv.ua*

Обґрунтовано чинники структурних перетворень в українському суспільстві завдяки аналізу передумов і закономірностей перебігу трансформаційного процесу. Масштаби, тенденції й особливості таких перетворень визначені комплексом напрямів трансформації соціальних ієрархій. Зокрема, проаналізовано соціокультурні, стратифікаційні та інституціональні аспекти.

Ключові слова: соціальна трансформація; соціальна стратифікація та її критерії; соціальна ієрархія; соціокультурні, стратифікаційні та інституціональні аспекти трансформації.

Трансформація інститутів українського суспільства серйозно позначилася на його соціальній структурі. Змінюються відносини власності і влади, перебудовується механізм соціальної стратифікації, триває інтенсивна зміна еліт. На суспільну сцену виходять нові соціальні групи, масові прошарки маргіналізуються, розширюється соціальне дно. Відповідно, змінюється система групових інтересів, способів поведінки, соціальних взаємодій. Ці, на перший погляд, розрізнені явища є різними сторонами процесу соціальної трансформації суспільства. Тому їх важливо вивчати не тільки окремо, а й з урахуванням взаємозв'язків один з одним. Найважливішими характеристиками українського суспільства як цілісної соціальної системи є:

по-перше, соціальна структура, тобто склад, становище та відносини тих груп, що визначають її розвиток;

по-друге, соціальна стратифікація суспільства або розташування виділених певним чином соціальних груп на ієрархічній шкалі соціальних статусів.

Соціальна структура України відчуває вплив цивілізаційних змін, загальних стратифікаційних процесів, які відбуваються у світі. Водночас, унаслідок особливостей історичного розвитку та специфіки сучасної кризової ситуації в країні складається особливий стан стратифікаційних процесів, відмінний від процесів, які відбуваються в інших країнах.

Зміни у соціальній структурі свідчать, що за природою ці процеси можна розглядати як глибоку трансформацію суспільства. Виникли нові класові утворення (підприємці, комерсанти, фермери, маклери, брокери та ін.). Змінився статус груп, які існували раніше. Особливо різко погіршився стан працівників висококваліфікованої розумової та фізичної праці. Середні верстви внаслідок зубожіння перемістилися у нижні прошарки. Надзвичайно зросла поляризація на багатих і бідних. Усе це є ознаками руйнування старої соціально-класової структури та зародження принципово нових відносин.

Процес трансформації соціальної структури є складним і суперечливим. Поляризація поєднується із розмитістю меж соціальних груп. Водночас, це й стихійне формування нових соціально-класових утворень на засадах різноманітних форм власності, розвитку приватних, державних і змішаних підприємств та їхньої взаємодії [1, с. 68]. Процес трансформації – це складне переплетення стихійних та організованих процесів, це дії не лише елітних груп та носіїв інноваційної діяльності, а й стихійні процеси масової поведінки, соціальні наслідки реформ тощо. Перехід до нових видів відносин залежить не лише від рівня соціальної зрілості, активності еліти, а й від рівня соціальної свідомості, культури мас людей, від їхнього ставлення до реформ, до власного становища, форм діяльності тощо.

Отже, сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві супроводжуються соціально-структурними перетвореннями, формуванням нових соціальних груп, верств, зміною місця у стратифікаційній системі вже існуючих, зумовлюють формування нових статусно-рольових відносин індивідів, маргіналізацію та зміну соціальної ідентифікації.

Аналіз останніх публікацій та досліджень засвідчує, що соціальна структура суспільства відображає рівень розвитку, ступінь цивілізованості соціуму, виконує найважливіші функції щодо організації та координації різних видів людської діяльності.

Сьогодні представниками соціальних наук зроблено значні напрацювання щодо емпіричного опису та концептуалізації посткомуністичних трансформацій. З 1980–90-х років польські соціологи А. Пржеворський, Е. Мокржицький, Е. Внук-Липинський, В. Веселовський, В. Адамський акцентують увагу на можливості розходжень у шляхах посткомуністичного розвитку та проблемах трансформаційних змін у суспільствах колишнього державного соціалізму. Чеські соціологи П. Махонін, І. Вечерник, М. Тучек, Д. Старк аналізують системну трансформацію чеського суспільства і концептуалізують значення “колишніх” соціальних структур і цінностей, що відтворюються за допомогою соціальних мереж і впливають на зміну спрямованості постсоціалістичних трансформацій. Угорські соціологи Р. Андорка, Е. Хенкіс, Т. Колоші, П. Роберт та їхні колеги проаналізували, як впливає зміна якості життя, системи стратифікації та мобільності на результати системної стратифікації [2, с. 8].

Значну увагу вивченню процесів трансформації приділяють російські й українські вчені. Російські дослідники Т. Заславська, Ю. Левада, Н. Лапін, В. Ядов запропонували концептуалізацію процесу трансформації, важливим аспектом якої стало обґрунтування меж і варіантів історичного вибору російського суспільства.

Українські соціологи Є. Головаха, Н. Паніна схарактеризували інституціоналізацію в процесі посткомуністичної трансформації та вплив масових соціально-психологічних “патологій” на характер трансформаційного процесу. Структурний та діяльнісний потенціал соціальної трансформації проаналізовано в працях українських соціологів

(В. Бакіров, О. Куценко, С. Макеєв, А. Мусієздов тощо). Зокрема, вивчають українські особливості пострадянського способу життя; структуру простору життєвих шансів і можливостей; аналізують соціальну трансформацію через призму змін ідентичностей в українському суспільстві; обґрунтовують фази та шляхи системних трансформацій щодо їхньої подібності й відмінності в колишніх країнах державного соціалізму тощо.

Наша мета – методологічне обґрунтування зовнішніх і внутрішніх чинників структурних перетворень в українському суспільстві, а також аналіз передумов, закономірностей, тенденцій і особливостей трансформації соціальних ієрархій.

До внутрішніх чинників можна зачислити тимчасову протяжність соціальних процесів, управлінську дію, інформаційно-пізнавальний рівень суспільства тощо. Зовнішнім чинником структурних перетворень є трансформація соціального простору. Нерідко соціальну структуру ототожнюють з соціальною стратифікацією і соціальним простором: “Під соціальною структурою і соціальною стратифікацією розуміють багатовимірний, ієрархічний соціальний простір, у якому соціальні групи та верстви різняться між собою ступенем володіння владою, власністю та соціальним статусом” [3, с. 236]. Та, якщо співвіднести головні властивості соціального простору та соціальної структури, то між ними виявляються суттєві відмінності: головні властивості соціального простору – протяжність і об’єм, тоді як для соціальної структури характерні, перш за все, впорядкованість, стійкість зв’язків та елементів, які до неї входять.

Термін “соціальний простір” уживав П. Сорокін, на думку якого визначити соціальне становище людини означає виявити сукупність її зв’язків з усіма групами населення і всередині кожної з цих груп, тобто з її членами. Ці зв’язки та сукупність позицій усередині кожної з них і становить ту систему координат, яка дає змогу визначити соціальне становище будь-якого індивіда. Отже, люди, які належать до однакових соціальних груп і виконують практично ідентичну функцію в межах кожної з них, перебувають в однаковому соціальному становищі. Навпаки, чим значимішими та суттєвішими є відмінності в соціальному становищі, тим більша соціальна дистанція між різними людьми. Крім того, оскільки всередині однієї й тієї ж групи існують абсолютно різні позиції, то необхідно знати також становище людини в межах кожної з головних груп суспільства. Тому, на відміну від тривимірного геометричного простору, соціальний простір багатовимірний, бо групування людей за соціальними ознаками є численними.

Звідси й підхід П. Сорокіна до визначення соціальної стратифікації як диференціації деякої сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі. Соціальна стратифікація виражена в існуванні вищих і нижчих прошарків. Основою й сутністю стратифікації є нерівномірний розподіл прав і привілеїв, відповідальності й обов’язку, наявності або відсутності соціальних цінностей, влади та впливу серед членів того або іншого співтовариства. Конкретні форми стратифікації численні, проте їх можна звести до трьох головних – економічної, політичної та професійної. Як звичайно, всі вони тісно переплетені. Люди, що належать до вищої страти за одним параметром, зазвичай, належать до неї й за іншими показниками, і навпаки [4, с. 298]. Теорія стратифікації, запропонована П. Сорокіним, вплинула на всі подальші розробки, пов’язані з цією проблемою.

Сучасний розвиток наукової думки та соціальна практика засвідчують, що лише синтезування різноманітних класичних і сучасних концепцій дають змогу об’єктивніше і змістовніше досліджувати таку складну соціальну систему, як суспільство. В теорії

соціальної структури чи не першим таку спробу зробив Е. Гіденс, сформулювавши теорію структурації, що полягає в “дуальності” соціальної структури [5]. Автор сфокусував увагу на принципах, за якими відбувається внутрішня диференціація й артикуляція просторово-часових утворень. У формулюванні принципів він відштовхувався від феноменів, які знаходять себе в суспільному житті; увів концепт “соціальні практики” як одиницю аналізу, що дає змогу відобразити дуальність структури/дії та рефлексивність дії. Соціальні практики, як постійний потік виробництва соціальної дії, самі виробляють структури, правила та ресурси і водночас виробляються/відтворюються соціальними акторами в їхніх діях. Отже, на нашу думку, узагальненим поняттям для наукового вивчення простору нерівності та розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння всіх видів ресурсів є соціальна стратифікація, яку, за визначенням Е. Гіденса, “... можна визначити як структуровані нерівності між різними угрупованнями людей” [6, с. 290].

Широкі дискусії про гносеологічні перспективи такого типу соціологічної стратегії отримали відповіді в рефлексивній соціологічній концепції французького соціолога П. Бурдьє, в якій автор описав логіку соціальних практик через їхні феномени. На думку вітчизняного соціолога О. Куденко, саме ця концепція сьогодні найбільш “феноменологічна” і в цьому розумінні є найбільш цілісним, альтернативним до позитивізму соціологічним підходом у розумінні соціального світу та процесів соціальних поділів [8, с. 259].

Соціальний світ, згідно з теорією П. Бурдьє, – це складна багатовимірна структура, де об’єктивне та суб’єктивне взаємопроникає і взаємодоповнює одне одного. Учений, пояснюючи зміст і механізми соціальної взаємодії, використав поняття соціального простору, габітусу та капіталу.

Людина, наголосив соціолог, є істотою водночас біологічною і соціальною. Як біологічна істота, людина існує у певному фізичному просторі, а як істота соціальна — у просторі соціальному (Бурдьє ще вжив вираз “соціальне поле”). У соціальному просторі, як і у фізичному, люди займають певні місця, позиції. Ці позиції можна описувати через відношення вище – нижче, ближче - далі, поміж тощо. Свого часу Е. Дюркгайм доводив, що людські уявлення про час і простір мають соціальну природу, певним чином відображують їхні соціальні зв’язки. Розвиваючи цю думку, П. Бурдьє писав, що соціальний простір постійно “прагне перетворюватись більш-менш точно у простір фізичний”. Це означає, що просторові характеристики того фізичного світу, де перебуває людина, з часом набувають дедалі чіткішого соціального змісту. Про це свідчить, зокрема, характер розселення людей на певних територіях, просторова структура поселень, транспортні зв’язки, типи житла та громадських будівель тощо. Структури соціального простору “вносяться” всередину людського тіла, що виявляється у поведінці людей, їхніх манерах, поставі тощо. Адже й тип житла, і способи переміщення у просторі, й манери представників вищих суспільних верств і “низів” суспільства досить відмінні одні від одних. Отже, зробив висновок П. Бурдьє, “соціальні структури постійно конвертуються у структури просторові” [8, с. 46].

Унаслідок уречевлення соціального простору та відповідно соціальної ієрархії у структурах фізичного простору люди здобувають неоднакові шанси панування в межах цього простору. Адже способи переміщення, типи транспорту, розміри помешкань у

місті або земельних ділянок у сільській місцевості здебільшого відповідають позиції індивідів у соціальній ієрархії. Зрештою, на думку П. Бурдьє, “здатність панувати у привласненому просторі, насамперед завдяки привласненню (матеріальним або символічним шляхом) тих дефіцитних благ, які розподіляються у ньому, залежить від наявного капіталу” [8, с. 43].

Поняття капіталу посідає в соціологічній концепції П. Бурдьє досить вагомe місце. Капітал в економічному розумінні є лише одним з різновидів капіталу як такого, оскільки існує й соціальний капітал, і капітал культурний. Капітал як економічна категорія означає насамперед факт уречевлення людських виробничих відносин у формі вартостей, ма-теріальних благ і цінностей. Натомість капітал соціальний і культурний має властивість “інкорпоруватись” у форму людської поведінки. І в першому, і у другому випадку це дає шанси на здобуття влади та впливу в межах певного соціального поля, однак джерела такої влади й впливу будуть різними.

Суб’єкти соціальної взаємодії (“агенти” і “групи агентів”, за термінологією французького соціолога) визначені згідно з їхніми відносними позиціями у соціальному просторі. Відповідно, ці позиції визначені позиціями індивіда у різних полях, інакше кажучи, розподілом влади, яка “активована” в кожному з таких полів. Такою владою фактично є “економічний капітал у його різних формах, культурний капітал і соціальний капітал, а також символічний капітал, що його звичайно звать престижем, репутацією, іменем тощо. Саме в такій формі всі інші різновиди капіталів сприймаються і визнаються як легітимні” [8, с. 47]. Отже, позиції “агентів” у соціальному просторі визначені не лише загальним обсягом їхніх капіталів, а й їхнім взаємним поєднанням, відносною вагою кожного з них у загальному балансі. З цього випливає, що капітал інкорпорований, тобто перетворений у систему особистісних якостей, є таким же чинником взаємодії, як і капітал “матеріалізований”.

Із поняттям інкорпорованого капіталу тісно пов’язаний зміст такого важливого поняття в соціології П. Бурдьє, як габітус, що походить від латинського слова *habere* — мати, володіти. У біології ним позначають певну сукупність видових ознак, властивих конкретній живій істоті. Габітус, за П. Бурдьє, – це певна система особистісних диспозицій, які набуті в процесі досвіду та здатні змінюватися залежно від обставин місця й часу. Це певне “відчуття гри”, властиве людям того чи іншого типу, яке дає змогу їм адекватно орієнтуватись у безлічі конкретних життєвих ситуацій, де далеко не все передбачено правилами, а інколи ці правила створюються в процесі гри [8, с. 46]. Окреслене поняття має певну змістовну адекватність з поняттям “стиль життя”, яке М. Вебер уживав для визначення відмінностей між окремими суспільними станами й верствами. Особливого значення в цьому разі набувають можливості й способи користування певними матеріальними та культурними благами.

Головним досягненням підходу П. Бурдьє можна вважати те, що він охопив усю видиму область соціального простору, об’єднавши осі економічних, владних, соціальних і культурних вимірів, наголосив на значенні культурних ресурсів, габітусів і соціальних практик у соціальному структуруванні. Це дає змогу побачити не лише окремі зрізи простору, а й процес його створення та відтворення, диференціації й структурування [7, с. 271].

Отже, соціальний простір характеризує стан об’єктів, включених у змінні умови і вимушених пристосовуватися до них, приймаючи певні правила гри. Соціальний простір

не виключає структурованість, оскільки соціальна структура входить в нього. Якщо головний акцент роблять на відтворюваності, повторюваності, стійкості умов, на переходах від однієї форми до іншої, на явищах відносної неоднорідності, багатоманітності перехідних форм і стабільності, то структурні перетворення так або інакше локалізуються в соціальному просторі.

Під трансформацією соціального простору розуміють системну зміну економічної, політичної, культурної сфери суспільства, а також нормативно-правової бази. Наслідком трансформації соціального простору є соціоструктурні зрушення, унаслідок чого змінюються способи організації суспільного життя, економічні, соціальні та політичні інститути. Це, відповідно, веде до зламу цілої мережі більш-менш стійких рольових позицій і нормативних вимог щодо конкретних членів суспільства, шляхів їхньої соціалізації.

Масштаби, тенденції й особливості структурних перетворень мають комплекс напрямів трансформаційного процесу. Одним із таких напрямів є *соціокультурний аспект* трансформації, що охоплює такі чинники, як зміна системи цінностей, криза ідентичності, пошук нових критеріїв самоідентифікації, історико-культурні й ідеологічні основи, особливості національного менталітету.

У наших опитуваннях нерідко виникали ситуації, коли питання про те, до якого з семи ступенів соціальної “драбини” зачислює себе респондент, було для нього явно новим і відповідь він давав експромтом, не особливо впевнено, оскільки його спонукав до цього інтерв'юер. В інших випадках відчувалося, що респондент відчуває проблему самоідентифікації, зокрема з конкретною соціальною стратою, наприклад з середнім класом, і готовий до активної рефлексії з цієї проблеми.

Для трансформаційного суспільства таку ситуацію можна визнати цілком природною. Соціальна структура, властива цьому суспільству до початку “переходу”, значно зруйнована, нова ще тільки в процесі становлення. Риси цієї нової структури ще не мають тієї визначеності, яка могла б дати людям надійні когнітивні орієнтири для ідентифікації з тією або іншою великою соціальною групою. Ті, хто належить до поколінь, що відчували зміни на власному досвіді, можуть, залежно від власної конкретної ситуації, або ж інерційно відтворювати старі уявлення про свій соціальний статус, або намагатися виробити нову соціальну самоідентифікацію, або коливаються між цими двома тенденціями. Ті, хто вступив у самостійне життя вже в постсоціалістичний період, є вільними від таких коливань, орієнтуються в своєму самовизначенні на сьогоднішні соціальні реалії, але й для них ці реалії постають у вигляді хаотичного, нестабільного, слабко структурованого світу, в якому нема стійких, чітко усвідомлюваних чинників, що визначають соціальну позицію людини. “Соціальна ідентифікація особи в нестабільному, кризовому суспільстві, – зазначив В. А. Ядов, – випробовує несподівані незвичні дії... Відбувається зрушення від прозорої ясності соціальних ідентифікацій радянського типу ... до групових солідарностей, де все амбівалентне, нестійке, позбавлене будь-якого певного вектора” [9, с. 171].

Для трансформаційного суспільства характерне різке посилення індивідуалізації особистих життєвих практик, ослаблення їхньої залежності від належності людей до великих соціально-професійних формалізованих груп. Той факт, що людина є фахівцем з вищою освітою, кваліфікованим робітником, адміністратором або рядовим службовцем, сам по собі не визначає ні рівня його доходу, ні реального соціального статусу, ні

стабільності його матеріального та соціального становища. Індивідуальна ініціатива й індивідуальне везіння перетворюються на вирішальні чинники, що визначають соціальну позицію пострадянської людини, оскільки “перетворення соціальної структури (...) супроводжується руйнуванням одних і виникненням інших підстав групового самовизначення (...) Швидка зміна орієнтації суспільної культури і перехід від моделі соціальної безпеки до моделі соціальної конкуренції не можуть закріпитися без зміни механізмів виживання” [10, с. 92].

Зрозуміло, що в цих умовах соціальна ідентичність індивіда втрачає минулі властивості “зовнішніх” об’єктивних даних у вигляді соціального походження, здобутої освіти, формальної професії тощо. Вона стає чимось набутих або заново підтвердженим (внаслідок власних зусиль або щасливого збігу обставин) і найчастіше нічим не гарантованим надбанням, що потребує захисту. Ця ідентичність, з іншого боку, є показником міри, у якій пострадянська людина вирішує головну свою проблему – проблему адаптації до соціально-економічних умов “дикого капіталізму”, в яких нема будь-яких інституційних гарантій її матеріального становища й навіть простого виживання. Соціальна ідентичність пострадянської людини – це не стільки самовизначення нею свого стійкого місця в суспільстві, скільки віддзеркалення досвіду та визначення можливих перспектив індивідуального адаптаційного процесу. Саме тому така ідентичність – набагато складніше утворення, ніж самовіднесення до певної страти або групи, оскільки вона охоплює сукупність уявлень і соціальних установок (атитюдів), що відображають оцінку індивідом своїх можливостей активного або пасивного пристосування до наявних соціальних умов, його висхідної або низхідної мобільності, або стабілізації своєї ситуації в рамках цих умов. Загалом ця ідентичність фіксує не стільки місце людини в соціальному просторі, скільки можливості її переміщення в цьому просторі, оцінити які можна, лише зіставляючи їх з можливостями інших індивідів.

Такі властивості пострадянської ідентичності припускають необхідність її аналізу на засадах методології, адекватної як нестійкому стану соціально-структурної реальності, так і взаємопов’язаному з цим психологічним станом механізму адаптаційного самовизначення (самовизначення через адаптацію). Таку адекватність мають, на наш погляд, соціологічні та психологічні теорії, що досліджують залежність атитюдів і поведінки індивідів не просто від властивостей об’єктивної макро- чи мікроситуації, але й від специфічних когнітивних процесів суб’єктивної оцінки цієї ситуації в її відношенні до життєвої практики індивіда.

Теорії, що досліджують подібні когнітивно-оцінні процеси, об’єднує орієнтація, яку можна назвати когнітивістською парадигмою людської поведінки. Вона виникла й розвивалася в психології, переважно в дослідженнях механізмів мотивації. У межах соціологічної теорії ця парадигма якнайповніше розвинена в концепції “габітусу” П. Бурдьє [11, с. 193].

Ідеї П. Бурдьє про залежність диспозицій (або атитюдів) і практики людей від оцінки ними їхнього соціального становища (позицій), про суть цього когнітивного процесу як психологічної та практичної адаптації до наявної ситуації становлять першочерговий інтерес для аналізу механізмів формування і природи соціальної ідентичності пострадянської людини. Сам соціолог використовував ці ідеї переважно для аналізу реалій щодо стійкого в соціально-структурному плані західного (французького) суспільства. У центрі його уваги – проблеми формування й відтворення стандартів повсякденної практики, соціальної зумовленості стилю життя, смаків, думок, естетичних

потреб, матеріального та культурного споживання, у відмінностях яких виражені об'єктивні соціальні розбіжності та їхнє суб'єктивне сприйняття. Стосовно умов слабо структурованого трансформаційного суспільства, соціальна структура якого ще формується, то його метод можна використати для дещо іншої мети, а саме – для аналізу трансформацій у соціальній ідентичності людей як реакції на радикально мінливу і невизначену дійсність, у якій їм доводиться не стільки фіксувати та символізувати у власних уявленнях і практиці свої об'єктивно задані соціальні позиції, скільки формувати їх, роблячи вибір між різними стратегіями адаптації [12, с. 59].

Другим напрямом є *стратифікаційний* аспект трансформації суспільства, що охоплює такі чинники, як масова маргіналізація, зміна системи стратифікації, формування нового профілю соціальної структури з появою нових маркерів тощо. Сучасному українському суспільству властива маргіналізація практично всіх соціальних груп, що виражається в нечіткості, розмитості меж соціальних груп, у відсутності внутрішньої єдності, в кримінальному характері деяких процесів класоутворення. Зростання численних неосновних, маргінальних груп населення ніби примножує соціальну структуру.

Головними критеріями статусу соціальних груп, а відповідно, й соціальної стратифікації суспільства, прийнято вважати:

- політичний потенціал, що виражається в обсязі владних і управлінських функцій;
- економічний потенціал, що виявляється в масштабах власності, доходів і рівня життя;
- соціокультурний потенціал, що відображає рівень освіти, кваліфікації й професіоналізму працівників, особливості способу й якості життя;
- соціальний престиж, що є концентрованим віддзеркаленням названих вище ознак.

Усі ці критерії частково пов'язані, але разом з тим утворюють порівняно самостійні осі стратифікаційного простору.

На початку XXI ст. у провідних західних журналах опубліковано дискусійні матеріали щодо проблем соціальної нерівності в сучасному світі. У дискусіях взяли участь такі авторитетні представники різних наукових та ідейних напрямів, як Дж. Голдторп, Е. Соренсон, Е.О. Райт, Д. Грусські, Д. Скотт та ін. Їхні теоретичні конструкти, підтверджені багаторічними дослідженнями як у власних країнах, так і в порівняльних міжнародних дослідженнях, набагато ближче до життєвих реалій сучасного світу. У будь-якому випадку всі дискутантні визнали потребу вивчення реальних соціальних нерівностей на підставі виявлення реальних груп у сучасному суспільстві як володарів певних реальних ресурсів (благ).

Перелік цих благ, на засадах яких складається і відтворюється нерівність, практично незмінний:

- економічні ресурси (володіння землею, підприємствами, робочою силою тощо);
- політичні (влада в суспільстві, на робочому місці та ін.);
- соціальні (доступ до високостатусних соціальних мереж, соціальних зв'язків, асоціацій і клубів);
- престижні (“хороша репутація”; слава; пошана і приниження; етнічна і релігійна чистота);
- людські ресурси (людський капітал) – майстерність, компетенція, навчання на роботі, досвід, формальна освіта, знання;
- культурні ресурси (культурний капітал) – практика споживання, властива людям з високим суспільним становищем; “хороші манери”; привілейований спосіб життя.

Як уже зазначено, сучасні трансформаційні процеси в українському суспільстві супроводжуються соціально-структурними перетвореннями, формуванням нових верств, груп, зміною місця у стратифікаційній системі вже наявних та зміною соціальної ідентифікації. У західному суспільстві чітко виявляється пряма залежність матеріального достатку і соціального статусу від рівня й якості отриманої освіти, тобто консистентність винагород (дохід, влада, повага) та інвестицій (освіта, професійна майстерність тощо). Винагорода за працю дає змогу певній соціальній страті підтримувати відповідний рівень, спосіб і якість життя. Оскільки у трансформаційному суспільстві економічні та соціальні умови є нестабільними, невизначеними, то для того, щоб зайняти свою позицію в соціальній структурі й на ринку праці, необхідно постійно підтверджувати свій професіоналізм, компетентність, конкурентоспроможність тощо. Соціальну структуру сучасного українського суспільства характеризує крайня соціальна неврівноваженість як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самосвідомості особистості, усвідомлення нею свого місця в системі соціальної ієрархії. Процес «розмивання» традиційних груп населення приводить до становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, доходами, включеності у владні структури, соціальної ідентифікації тощо [13, с. 23].

У трансформаційному суспільстві втрачають загальне значення традиційні критерії соціальної стратифікації, тому використовують різноманітні стратифікаційні шкали або їхні комбінації залежно від мети дослідження. Крім того, є різноманітні системи координат нового соціального простору, які «сконструювали» для себе індивіди та соціальні групи для життєзабезпечення та діяльності. Традиційні ж об'єктивні критерії (дохід, рівень освіти) не завжди дають об'єктивну картину стратифікації в перехідному суспільстві, оскільки реальні процеси, особливо пов'язані з отриманням доходів, свідомо спотворюються й простежується масове ухилення від сплати податків, приховування доходів, низькі зарплати на найпрестижніших державних посадах, що суттєво впливає на вивчення справжньої статусної ієрархії. Тоді доповнювальні критерії використовують самооцінку соціального та матеріального становища, соціальне самопочуття індивідів, оскільки суб'єктивне сприйняття індивідом і групою свого розміщення в ієрархії суспільного життя є також достатньо важливими [14, с. 82]. Застосування об'єктивного підходу має суттєві обмеження, тому більшість дослідників поєднує суб'єктивні й об'єктивні аспекти.

Потрапляння в ті або інші соціальні верстви на макрорівні багато в чому зумовлене тими ж чинниками, якими було визначене місце індивіда в статусній ієрархії за радянських часів (посадою, галуззю, місцем проживання тощо). Проте внаслідок збігу в часі двох процесів – виникнення ринкового сектора в економіці та структурної перебудови економіки – багато в чому змінився набір галузей-лідерів і галузей-аутсайдерів, зростає роль чинників стратифікації, пов'язаних з місцем проживання (регіоном і типом поселення), що також призвело до масової зміни соціальних статусів.

Можна виділити ще один *інституційний* аспект трансформації, що призвів до появи нових соціальних інститутів, зокрема інститутів громадянського суспільства з ринковою економікою; існування інституційної подвійності, соціальної аномії, процеси конвергенції і дивергенції суспільного розвитку; структуризації суспільства на засадах конвенційних норм, корпоративізму.

Сучасний стан соціального простору України можна схарактеризувати терміном “дивергенція”. У контексті вивчення процесів трансформації дивергенція є розпадом цілісності суспільних відносин у всіх сферах (економічній, політичній, культурній) і утворенням багатьох нових нестійких елементів. Дивергенцію розуміють як середовище трансформації, початкову стадію переструктуризації соціального соціуму. Період дивергенції характеризують тим, що в його надрах панують тенденції дисоціації, пов’язані з появою нової ринкової культури [17, с. 156].

Реформування інституційних основ суспільства зумовлене появою приватної власності, на засадах якої виникло підприємництво, фермерство, нових організаційно-правових форм набула значна частина державних підприємств.

Т. Заславська, описуючи сутність реалізації інституційного аспекту в процесі пострадянської трансформації, зазначила: “Зміна типових способів поведінки веде до трансформації відповідних практик, а накопичені зрушення в практиках, що реалізує той або інший інститут, призводять до зміни сутності цього соціального інституту. Таким чином, поведінкові стратегії різних груп населення мають суттєвий вплив на розвиток трансформаційних процесів” [15, с. 15]. Характерним процесом, що визначає хід трансформаційних змін і позначається на соціальній структурі українського суспільства, є поступова зміна системи цінностей, установок, орієнтацій, що помітно впливає на поведінку та життєдіяльність усіх соціальних верств. Переоцінка цінностей у перехідні періоди розвитку суспільства – закономірний процес, пов’язаний з чималими труднощами. Для сприйняття нових цінностей необхідно, щоб реальність, яка радикально змінюється, прийшла у відповідність з очікуваннями людей, а для цього потрібен тривалий час.

Система цінностей сучасного українського суспільства визначена не тільки економічними відносинами, а й попереднім життєвим досвідом, традиціями та звичаями. В історичному контексті українському суспільству був властивий слабкий розвиток інститутів приватної власності, виборчих представницьких органів, правового захисту соціальних груп та особи, тому в нашій країні домінувала етократична стратифікаційна система, що й зумовило особливий спосіб соціальної організації, структуризації соціальних груп навколо влади.

По суті, відбувається перехід від стратифікації ієрархічного типу (у ній статус груп визначений, перш за все, соціально-політичним потенціалом, який визначав місце суспільних груп у партійно-державній ієрархії) до стратифікації, що визначена економіко-політичним потенціалом, яка передбачає значно більшу кількість показників, тобто місце соціальних груп в управлінні економікою, в приватизації власності, перерозподілі суспільного продукту, а також тісно пов’язаний з ним рівень особистих доходів і споживання [16, с. 11].

Характерні для теперішнього часу процеси інтенсивного розпаду старих і формування нових соціальних інститутів посилюють трудову та соціальну мобільність. З огляду на це помітно підвищується роль таких особистих людських якостей, як обдарованість, або талант, рівень соціалізації, якість освіти, компетентність, здібність до оволодіння новими знаннями, культурне споживання тощо. Зростає цінність професіоналізму, а отже, і роль соціокультурного капіталу. Однак це лише тенденція, оскільки висхідній соціальній мобільності однаково сприяють якості, що слабо пов’язані з культурним потенціалом, – молодість, енергія, воля, амбітність, наявність організаторських здібностей, готовність до ризику, фізична сила, агресивність,

моральна нерозбірливість тощо. Зазначимо, що сьогодні українське суспільство затребує лише ту частину культурного потенціалу, яку можна використовувати “тут і тепер”. Звідси порівняно високий попит на кваліфікованих і досвідчених інженерів, лікарів і вчителів у разі незатребуваності вчених, працівників культури та мистецтва, різного роду гуманітаріїв тощо.

У трансформаційних суспільствах нині є дві порівняно відособлені системи суспільної оцінки соціокультурного потенціалу працівників. Перша діє в недержавному секторі, що має потребу в висококваліфікованих фахівцях і готовий високо оплачувати їхню роботу. Друга, така, що традиційно зберігається в державному секторі, як і раніше має відбиток зрівнялівки та нігілістичного ставлення до розумової праці. Внаслідок цього відбувається розшарування інтелігенції на страти, що суттєво відрізняються за становищем: верхню становлять високооплачувані кваліфіковані фахівці управлінського й економіко-юридичного профілю, зайняті в приватному секторі економіки; середню – більш-менш підтримувані “на плаву” фахівці науково-технічного профілю, зайняті в ПЕК та інших експортних галузях; нижню – фахівці соціального й гуманітарного профілю, зайняті в бюджетних галузях.

Отже, масштаби, тенденції й особливості структурних перетворень можна характеризувати комплексом напрямів (зокрема, соціокультурними, стратифікаційними та інституційними) трансформаційних процесів в українському суспільстві. Суспільна свідомість цілком адекватно відобразила особливості соціальної структури України. У свідомості сучасних українців утвердилася така модель соціального ладу суспільства, де основна частина населення протистоїть елітним групам, існує значна соціальна диференціація, а більшість населення зосереджена в бідних прошарках. Перехід України від державної адміністративно-розподільної до приватновласницької ринкової економіки, відповідно, вплинув на критерії соціальної стратифікації, процеси зміни яких достатньо складні, оскільки злам старих соціальних відносин випереджає формування нових.

Дослідження останніх років заклали фундамент об’єктивного вивчення соціальної структури трансформаційних суспільств, проте соціологічна наука ще не має надійних знань про них. Аналізу цієї структури присвячені сотні праць, але більшість з них або обмежена теоретичним аналізом проблеми, або присвячена вивченню окремих аспектів трансформаційних процесів. У науковій літературі достатньо широко представлені соціальні портрети груп і прошарків, що посідають важливі місця в соціальній ієрархії. Особливо аналізують ті з них, що недавно виникли й інтенсивно розвиваються, а також соціально активні групи, що належать до так званого “середнього прошарку” – підприємці, регіональні еліти тощо.

Метою подальших наукових пошуків є вивчення соціальної ієрархії українського суспільства як цілісної системи груп і прошарків, діяльність і взаємодії яких є в основі соціального механізму трансформації українського суспільства. Деякі з цих груп є акторами (ініціаторами, організаторами) реформ, активність інших полягає у виборі особистих стратегій адаптації до змін, а ще інші скоріше виявляються жертвами трансформаційних процесів. Тому необхідно вивчати життєві стратегії, інтереси, установки та погляди, а також способи активності різних груп населення: акторів, стихійних учасників або пасивних жертв трансформаційного процесу.

1. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации. – Харьков: Основа, 1997. – 230 с.
2. Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание / Под ред. О.Д. Куценко. – Харьков: Изд. центр ХНУ им. В.Н. Каразина, 2004. – 418 с.
3. Трансформация социальной структуры и стратификация российского общества. – М.: Логос, 1996. – 236 с.
4. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
5. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration. – Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1984. – P. 281–354.
6. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іващенко. – К.: Основи, 1999. – 726 с.
7. Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе. – Харків: Вид. центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2000. – 316 с.
8. Бурдьё П. Социология политики / Пер. с франц., сост. Н.А. Шматко – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
9. Ядов В.А. Символические и примордиальные солидарности // Проблемы теоретической социологии. – СПб.: Интерсоцис, 1994. – С. 169-176.
10. Мостовая И.В. Социальное расслоение: символический мир метаигры. – М.: Ин-т социологии РАН, 1996. – 196 с.
11. Бурдьё П. Начала. – М.: Socio-Logos, 1994. – 356 с.
12. Дилигенский Г.Г. Люди среднего класса. – М.: Ин-т Фонда “Общественное мнение”, 2002. – 285 с.
13. Голенкова З.Т., Витюк В.В., Гридчин Ю.В. и др. Становление гражданского общества и социальная стратификация // СОЦИС. – 1995. – № 6. – С. 14–24.
14. Голенкова З.Т. Динамика социоструктурной трансформации в России // СОЦИС. – 1998. – № 10. – С. 77–84.
15. Заславская Т.И. Поведение массовых общественных групп как фактор трансформационного процесса // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. ВЦИОМ, АНХ при правительстве РФ. – 2000. – № 6. – С. 13–18.
16. Заславская Т.И. Социальная структура современного российского общества // Общественные науки. – 1997. – № 2. – С. 10–19.
17. Михайлова Н.О. Трансформація соціального простору України як чинник структурних перетворень // Проблеми розвитку соціологічної теорії: Наук. доп. і повідомл. II всеукр. соціол. конф. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 154–159.

TRANSFORMATION OF SOCIAL HIERARCHIES IN CONTEMPORARY UKRAINIAN SOCIETY

N. V. Kovalisko

Ivan Franko National University of L'viv

The factors of structural transformations in Ukrainian society are considered in the article as a part of analysis of pre-conditions and patterns of transformation process. Dimensions, tendencies and features of such transformations are determined by the complex of transformational directions of social hierarchies. Socio-cultural, stratification and institutional aspects of the phenomenon are analysed.

Key words: social transformations, social stratification, social hierarchy, sociocultural, stratificational and institutional aspects of transformation

Стаття надійшла до редколегії 12.04.2007

Прийнята до друку 15.10.2007